

Beginnings of Georgian Book Printing and Punch-cutting). Az elsöben három örmény betűtípust hasonlít össze, melyből kettőt van Dijk, egyet pedig Tótfalusi készített. Táblázatot közöl az Amszterdamban és Velencében nyomtatott örmény kiadványokról, melyek többségéről bizonyítható, hogy Kis Miklós betűivel készültek. Tótfalusi grúz betűmintaalapjának sokáig vitatott kérdését, a sokféle hipotézist és bizonytalanságot Dán Róbert fölfedezése majdnem teljes mértékben tisztázta. Haiman e nagy jelentőségű fölfedezés kapcsán még egyszer áttekinti a grúz betűmintaalapra vonatkozó szakirodalmat, bár a grúz könyvnyomtatás kialakulásának túl részletes leírása végül elnyomja Kis Miklós alakját: a magyar betűmetsző grúz betűiről áttevődik a hangsúly egy egészen más tárgyra, a grúz nyomdászati történetére.

A kötetnek több mint egyharmadát a Tótfalusi-kiadványokról készített fakszimilék

DIETER P. LOTZE: IMRE MADÁCH.

Boston, 1981. Twayne Publishers, A Division of H. K. Hall and Co. (Twayne's World Author Series. A Survey of the World's Literature. Hungary, ed. Enikő Molnár Basa.) 173 l.

Az 1960-as években olyan könyvek kiadójaként ismerhették meg az olvasók a bostoni Twayne céget, amelyek mintegy százötven oldalon adtak általános tájékoztatást egy-egy angol vagy amerikai író életművéről. A későbbiekben azután más nyelvterületekre is kiterjedt a figyelem, s önálló sorozatok indultak egy-egy nemzeti irodalom legkiválóbbjainak megismeretetésére. Minél inkább sor került a kevésbé elterjedt nyelvekre, annál jobban nyilvánvalóvá vált, mennyire kockázatos vállalkozásba is fogott a kiadó. Hamarosan leszállított áron lehetett kapni egyes köteteket, mert a vártnál is kevesebben vásárolták meg az alig ismert írókkal foglalkozó könyveket.

A kezdeti szép remények után a magyar irodalom is mostoha sorsra jutott: néhány kötet után be kellett rekeszteni a róla szóló kötetek sorozatát. A kudarcért elsősorban kétségkívül az amerikai közönség érdektelenségét, vidékies magabazárkózottságát lehet okolni, de másodsorban azokat a kutatókat is, akik nem írták meg az általuk vállalt könyvet, sőt némileg még azokat a szerzőket is, akik több jóindulattal, mint szakavatott hozzáértéssel készítették el egy-egy magyar író munkásságának rövid ismeretét.

foglalják el, s a hozzájuk fűzött magyarázó jegyzetek s a szövegben található utalások együttesen lehetővé teszik, hogy az olvasó alapos tájékozódást szerezzen Tótfalusi könyvnyomatói tevékenységéről, sőt, a legfontosabb tipográfiai alapismeretekről is fogalmat kaphat. Esztétikai szempontból is emelik a könyv értékét a kötéstáblákról közölt színes fotókkal és a betűtípusokról, könyvdíszekről közölt illusztrációkkal együtt.

Nagyon fontos része a kötetnek a Soltészné Juhász Erzsébet által készített bibliográfia, mely az összes Tótfalusi-kiadvány leírását tartalmazza a vonatkozó szakirodalommal együtt. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy Haiman György könyve mint igen alaposan megszerkesztett, gazdag információs anyagot tartalmazó és szép kivitellű kézikönyv kerüljön a nemzetközi szakirodalomba.

Dukkon Ágnes

A német születésű Dieter P. Lotze munkája a ritka kivételek közé tartozik. Noha ő sem tekinthető általában a magyar irodalom szakértőjének, jól olvas nyelvünkön, és Madách műveit éppoly alaposan ismeri, mint a velük foglalkozó szakirodalmat. Lehet ugyan vitatkozni rész-megállapításaival, de éppen azért, mert könyve több mint népszerűsítő munka, hiszen leg-hosszabb fejezetében egységes és önálló értelmezést ad *Az ember tragédiájáról*.

Az első lapokon olvasható életrajzi bevezetés még alig ad alkalmat önállóságra, de a továbbiakban fokozatosan emelkedik a munka színvonala. Már a második fejezetben egyértelművé válik a szerző bevallott előföltevése: azokkal az irodalomtörténészekkel van egy véleményen, akik egy művű alkotónak tekintik Madáchot. Noha a magunk részéről több figyelmet szenteltünk volna a lírai versek fejlődéstörténeti összefüggéseinek, el kell ismernünk, hogy Dieter P. Lotze jól érvel a maga igaza mellett, s egyre több magyarázatot fűz Madách kisebb jelentőségű munkáinak ismertetéséhez. Olyannyira megfelelően adagolja az ismereteket, hogy azok az olvasók is fogalmat alkothattak maguknak a *Tragédia* szerzőjének művészi alkatáról, akik egyetlen sorát sem ismerik, de

még az sem találhatja érdektelennek gondolatmenetét, aki tökéletes birtokában van az egész életműnek. Különösen érvényes ez a megállapítás a 3. fejezetre, mely a *Tragédia* cselekményének ismertetését a könyvben adott önálló műértelmezés alaptételeinek megfogalmazásával egészíti ki.

A soron következő leghosszabb rész nem egyéb, mint ennek a szövegmagyarázatnak a részletes kifejtése. Dieter P. Lotze szerint a *Tragédia* üzenete a cselekmény három síkjának a viszonyaként határozható meg. Az első szint az egyéni sors tragédiájaként jellemezhető, a második a történelem, a harmadik a természet-főlötti szintje. Hegel, Feuerbach, Ludwig Büchner és Kant a viszonyítási pont az értelmező számára, aki alárendelt viszonyt tételez föl a három jelentésszint között: az egyéni sors a történelem függvénye, ez utóbbi értéktagadó, a hit révén viszont eldönthető a metafizikai küzdelem jó és gonosz között.

Ez a magyarázat tagadhatatlanul ellentétben áll mindazokkal az értelmezésekkel, amelyeket az utóbbi évtizedekben fogalmaztak meg irodalomtörténészeink. Részletkérdésekben ugyan nem éppen nehéz vitatkozni Dieter P. Lotzéval, sőt alighanem be lehetne bizonyítani, hogy többször is téved az első két cselekménysík elemzésekor – így például túlzottan is közvetlen megfelelést tételez föl Madách első szerelme, illetve anyjához való ragaszkodása és az első jelentésszint között, vagy nem veszi tekintetbe, hogy a falanszterszín aligha lehet Fourier nézeteinek kicsúfolása –, azt azonban bajos lenne tagadni, hogy a harmadik jelentésréteg vizsgálatakor több olyan szövegrészre is tud hivatkozni, amelyet elhanyagoltak a *Tragédia* hazai értelmezői. Sikerül bebizonyítani, hogy az egész mű jelentését alapvetően befolyásolják Éva szavai, melyek az utolsó színben Jézusra utalnak, s ugyanilyen döntő fontosságú az angyalok végső kara, mely inkább perdöntő, mint az annyiszor idézett utolsó mondat, hiszen a kegyelem hangsúlyozásával föloldja a látszólagos feszültséget szabad akarat s eleve elrendelés között. Akár elfogadjuk ezt a magyarázatot, akár nem, el kell ismernünk, hogy Dieter P. Lotze fölfogása egyike a *Tragédia* lehetséges és alaposan bizonyított értelmezéseinek.

Az a tény sem kisebbítheti a könyvnek ezt a gondolati értékét, hogy az utolsó fejezetek ismét kevésbé figyelemreméltóak. A műelemzést összehasonlítás követi, de Madách költeménye

ezúttal már inkább csak egyes elemei révén szerepel a kifejtettekben. Az 5. fejezet a Faustmonda földolgozásaival veti össze a magyar költő fő művét, ám a párhuzamok egy része kifejezetten erőszakolt: a fáraót a szerző az öreg Fausttal rokonítja, a *Tragédia* első történeti színiét Goethe művének végéhez közelíti, mintegy meglepően arról, hogy a két részlet merőben különböző szerepet játszik a költői szöveg fölépítésében. Az eltérések vizsgálata olykor azonban még itt is érdekes adalékokat hoz a *Tragédia* olvasója számára: Lotze fölhívja arra a figyelmünket, hogy eredetileg Lucifer állt a legközelebb az Úrhoz az angyalok közül, s nemcsak ez ad megkülönböztetett jelentőséget alakjának, de az is, hogy nem az ember elpusztítására, de Isten nélküli ember teremtésére törekszik.

Csakis sajnálni lehet, hogy e következtetéseit nem értékesíti a szerző a 6. fejezetben, Madách történeti helyének kijelölésekor. Azt még könnyen tudomásul vehetjük, hogy a magyar irodalmi háttér fölvezetésénél Lotze nem vállalkozik többre egyes magyar irodalmárok nézeteinek ismertetésénél, de az már kissé meglepő, hogy a nemzetközi összehasonlítások a *poème d'humanité* túlzottan is tág összefüggésszerbe helyezi a *Tragédiát*, vagyis nem eléggé számol azzal, hogy Madách műve nem elbeszélő költemény. Még a legrészletesebben kidolgozott párhuzam sem meggyőző, s nem azért, mert a *Századok legendája* nem hatott Madáchra, de azért, mert Hugo költeményének töredezettsége s végső soron haladáselvű világképe éles ellentétben áll mindazzal, amit Lotze korábban állított Madách fő művéről.

Sokkal pontosabban állapítható volna meg a könyv szerzője Madách fejlődéstörténeti helyét, ha nemcsak formálisan hivatkozik az újabb kutatásokra, de komolyan mérlegeli azoknak az irodalomtörténészeknek a nézeteit, akik már nem a materializmus, de a pozitívizmus és a romantika kölcsönhatásával magyarázzák a *Tragédia* világértelmezését. Ez a mindenképpen szigorúbb történetiségű megközelítés ugyanis lehetővé tette volna számára, hogy nem csak Madách vallásosságát hangsúlyozza, de egyúttal azt is érzékeltesse, miként is helyezkedik el a *Tragédia* világképe a XIX. század eszméletörténeti összefüggésszerében. Ha ugyanis Lotze helyesen értelmezi Madáchot, akkor a magyar költő nem fogadja el a fölvilágosodás és a pantheizmus örökségként is fölfogható

evolúcionista pozitivizmust, de annak nihilista megtagadását sem vállalja, ehelyett visszanyúl egy korábbi létszemlélethez.

Valószínű, hogy az összehasonlító fejezetek műfaj- s eszmetörténeti hiányai egyrészt azzal magyarázhatók, hogy Lotze a *littérature comparée* művelőjeként még a hatáskutató s tematikus párhuzamokat fürkésző, „franciás”, azaz pozitivisták iskolája neveltje, másfelől azzal, hogy e fejezetek eredetileg önálló tanulmányként jelentek meg, s szerzőjük később nem dolgozta át s nem egészítette ki őket.

Bármennyire is furcsa, a Madáchról írt első angol nyelvű könyv alig járul hozzá a *Tragédia* összehasonlító vizsgálatához. Jellemző, hogy a mű utókorát tárgyaló fejezet a legrövidebb, alig több 2 oldalnál. E nyúlfarknyi kitekintésben még arról sem igen esik szó, volt-e Madáchnak hatása az angolszász országokban, pedig e területen több lenne a főtárandó, mint első pillanatra hinnők. 1967-ben az *Arcadiában* arról olvashattunk, hogy Joyce valószínűleg olvasta a *Tragédiát*, s Madách példája esetleg még ösztönzést is adott az *Ulysses* s a *Finnegan* enciklopédikus formájának kialakításához (lásd A. Fáy: *Probable Byzantine and Hungarian Models of Ulysses and Finnegan's Wake*). Más adatok is léteznek, amelyek alapján azt vélhetjük, hogy a *Tragédia* fölkeltette néhány

szellemileg rendkívül igényes író érdeklődését. Angol népszerűsítői közül Charles Percy Sanger (1871–1930) a híres Bloomsbury-csoport tagja s Bertrand Russell, a festő-művészettörténész Roger Fry, valamint a kritikus John Middleton Murry közeli barátja volt. Fordítását Virginia Woolf jelentette meg, aki utolsó regényében maga is rövid jelenetek soraként idézte föl az emberiség történelmét. Az efféle adatokból arra lehet következtetni, hogy Madách művének kisugárzása talán lényegesen szerteágazóbb volt, mintsem tudomásunk van róla.

Nem vitás, hogy Dieter P. Lotze sokat tehetett volna Madách külföldi elismertetéséért, ha földeríti a *Tragédia* vonzóerejének létező bizonyítékait. Hiba lenne azonban túlzottan elmarasztalunk őt ennek elmulasztásáért, hiszen könyve így is a legjobbak közé tartozik, amelyeket valaha is írtak külföldi szerzők a magyar irodalomról. Önálló s szakszerűen bizonyított szövegmagyarázatát ezután minden Madách-kutatónak tekintetbe kell vennie, s ez aligha lebecsülhető eredmény. Óhatatlanul is arra kell gondolnunk: ha csupa ilyen színvonalú könyvet írtak volna a Twayne kiadó magyar sorozatába, talán a vállalkozás sem fulladt volna idő előtt kudarcba.

Szegedy-Maszák Mihály

VAJDA JÁNOSNÉ: EMLÉKIRATAIM

Sajtó alá rendezte: D. Szemző Piroska. Bp. 1983. Szépirodalmi Kk. 485 l.

„... a kutatás eddig hamis ösvényeken járt, a buktatókat a megállapításokra ötvöződött valótlanságok miatt nem kerülhette el. Nem tárták föl Vajda műzsái, Gina és Rosamunda előéletének történetét. Vajdát önzőnek, fukarnak, kapzsinak, szerelmében szerencsétlen betegnek ábrázolták. Ginát alig ismerték, Róza bukásában nem látták meg a társadalom áldozatát.” (109) Az 1982-ben elhunyt D. Szemző Piroska posztumusz műve végén a fenti sorokban foglalta össze életrajzi kutatásainak legfőbb eredményeit, átadja az *Emlékiratokhoz* csatolt terjedelmes bevezetőjének summáját.

Példás kitartással, következetességgel, rendkívüli filológiai leleménnyel gondozott könyvet kapott e munkával a hazai olvasóközönség. D. Szemző Piroska kitűnően ismerte Budapest, Bécs meg Pozsony levéltárait, az 1880-as évek sajtóját és erkölcs-történetét, emlékezett a legapróbb részletre is Vajda életművéből, amely

hozzájárulhatott egy vitás biográfiai kérdés eldöntéséhez. Erőfeszítései nyomán ma csakugyan sokkal többet tudunk Bartos Rózáról és kivált Kratochvil (Geor)gináról, mint ami Komlós Aladár monográfiájában vagy a kritikai kiadás Barla Gyulától, ill. Boros Dezsőtől szerkesztett kötetében található. Nem szegényes budai borbélyműhely vette körül a hódító szépségű fiatal lányt, hanem egy emelkedő, vagyonos hivatalnokcsalád otthona. Gina bátyjai, öccsei akár Balzac-regény hőséneke is beváltak volna karriervágyukkal, sőt valóságos előmenetelükkel. Tisztázódott Bartos Róza emlékiratainak alapvető jellege is. Egyáltalán nem fillentésekről vagy erős túlzásokról, még kevésbé téves adatok összegubancolódott óriás tömegéről van szó. A rendkívül megbízhatatlan írásmű rendszerre épült: az özvegy „védőíratot akart szerkeszteni feddhetlensége mellett”, amellelt „élete végéig táplálta a bosszút is rágál-